

GÖRKƏMLİ TƏRCÜMƏÇİ –MİKAYIL RZAQULUZADƏ

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xalqımızın həyatında əmələ gəlmiş ən əlamətdar dəyişikliklərdən biri onun dünya mədəniyyətində yaradılmış bütün estetik–mədəni zənginlikləri mənimsəmək tələbi idi. Azərbaycan xalqının ən inkişaf etmiş mədəni xalqların səviyyəsində tez bir zamanda bəlkə də bəşəriyyət tarixində misli görünməmiş bir sürətlə yüksəlməsini təmin etmiş son dərəcə təvazökar, çox vaxt öz fərdi yaradıcılıqlarından ümumi mədəni inkişaf naminə əl çəkmiş, mədəniyyət fədailərindən, sözün ən yüksək mənasında maarifpərvər sənətkarlarından biri də Mikayıl Rzaquluzadə olmuşdur.

Bu gün biz Homerin, Evripidin, Şekspirin, Rablenin, Şillerin, Puşkinin, Hüqonun, Bayronun əsərlərini doğma mədəniyyətimizin tərkib hissəsi kimi qəbul edir, doğrulduğumuz gündən boya başa çatana kimi, lap püxtələşənə kimi bizi əhatə edən yüksək səviyyəli mədəni atmosferi təbii, həmişə mövcud olmuş bir hal kimi qəbul edir və bəlkə də haqlı olaraq yaddan çıxarıyıq ki, dünya mədəniyyətini bizim mənəvi sərvətimizə çevirmiş konkret adamlar - tərcüməçilər mövcud olmuşdur.

Azərbaycan tərcüməçiləri arasında ən çox səmərəli, məqsədəuyğun fəaliyyət göstərənlərdən biri də Mikayıl Rzaquluzadə olmuşdur. Çoxillik ədəbi yaradıcılığını əsasən tərcümə işinə həsr etmiş bu istedadlı ədib dünyanın müxtəlif xalqlarının klassiklərinin əsərlərini dilimizə tərcümə edərək oxucularımızın böyük hörmət və rəğbətini qazanmışdır. Onun sənətkarlıqla tərcümə etdiyi əsərlərin coğrafi hüdudları və mövzusu genişdir. O, Qərbi Avropa ədiblərindən Şiller, Düma, Svift, Anderson, Skott, Bayron, Heyne, qədim ədəbiyyat

nümunələrindən Homer, Evripid, Aristofan, Amerika ədəbiyyatından T.Oldric, C.London, hind ədəbiyyatından Taqor, türk ədəbiyyatından T.Fikrət, Rəşad Nuri Güntəkin, rus klassik və müasir ədəbiyyatından Qoqol, Turgenev, Gertsen, L.Tolstoy, Qorki, Şoloxov, A.Tolstoy, Korneyçuk, G.Markov və başqalarının ədəbi nümunələrini otuz ildən çox bir vaxt ərzində tərcümə etmiş və doğma ədəbiyyatımızı nadir əsərlər silsiləsi ilə zənginləşdirmişdir. Özünə qarşı tələbkər olan bu tərcüməçi dövründən və məkanından asılı olmayaraq, hər bir əsər üzərində uzun müddət yaradıcılıq işi aparmış, hər bir dövrü ədəbi mühiti və müraciət etdiyi ədibin şəxsi həyatını dərinlən öyrənmiş və buna görə də, orcinalla səsleşən, uğurlu tərcümə əsərləri yarada bilmişdir.

M.Rzaquluzadənin yaradıcılığında fərdi və tərcümə, habelə ictimai-maarifçilik fəaliyyəti üzvü vəhdətdə birləşir və biri-birini tamamlayır. Bu tərəfləri bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə öyrənmək mümkün deyildir. Yazıçının çoxşaxəli fəaliyyətinin bəzi əsas cəhətlərini nəzərdən keçirək.

M.Rzaquluzadə 1905-ci ildə Bakıda anadan olmuşdur. İlk təhsilini yeni üsul ilə təşkil edilmiş «mədrəseyi –nur» məktəbində almışdır. Sonralar M.Rzaquluzadə «rus-müsəlman» məktəbində oxumuşdur. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra həmin məktəb Şura Zəhmət məktəbinə, daha sonra isə Birinci Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun nəznində «A.Şaiq adına məktəb»ə çevrildi. Rzaquluzadə bu məktəbi bitirdikdən sonra Ali Pedaqoji İnstituta imtahan vermiş və 1926-27-ci illərdə həmin institutun tarix və ədəbiyyat fakültəsində oxumuşdur. Bu fakültəni bitirdikdən sonra 1927-1931-ci illərdə Gəncə Pedaqoji Texnikumunda ədəbiyyat və pedaqoqika müəllimi vəzifəsində çalışmışdır. 1931-34-cü illərdə o Moskva İkinci Dövlət Universiteti İnstitutunda aspiranturanı bitirib Bakıya qayıtmışdır.

Aspirantura təhsilini bitirdikdən sonra 1934-35-ci illərdə Bakı Dövlət Elmi-tədqiqat Pedaqogika İnstitutunda uşaq ədəbiyyatı sahəsində elmi işçi vəzifəsində işləməklə yanaşı, Rzaquluzadə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatında tərcüməçi və redaktor vəzifələrini aparmışdır. Daha sonra «İnqilab və mədəniyyət» curnalında məsul katib, «Azərbaycan» curnalında baş redaktor müavini kimi vəzifələrdə çalışmışdır. 1934-cü ildən başlayaraq ədəbi fəaliyyətlə – yazıçılıq, mütərcimlik və redaktorluqla məşğul olmuşdur.

Rzaquluzadənin bir ədib kimi yetişməsində ona dərs deyən müəllimlərin böyük rolu olmuşdur. Özünün qeyd etdiyi kimi, dil və ədəbiyyata meyl və rəğbətini ilk səbəbkarları hələ «Rusi – müsəlmani» məktəbdə dərstdən kənar oxuduğu kitablar olmuşsa da, bunu istiqamətləndirən müəllimi Ələiddin Əfəndiyev olmuşdur.

«Edai» məktəbində oxuduğu zaman Azərbaycanın görkəmli maarif xadimlərindən Abdulla Şaiq, Camobəy Cəbrayılbəyli, Məmmədbəy Əfəndiyev, Qafur Rəşad M.Rzaquluzadənin istəkli müəllimləri idilər. Bu barədə M.Rzaquluzadə yazırdı: «Bu «Edai» dövrü mənim üçün qəti dönüş, xüsusən mənəvi ata saydığım Abdulla Şaiq mənim o zaman idealım oldu, qərara aldım: müəllim olacağam- Abdulla Şaiq kimi».

M.Rzaquluzadənin hələ 1923-cü ildə A.Şaiqin Pedaqoji fəaliyyətinə həsr edilmiş «Talıbzadə Şaiq» kitabında «müəllim» adlı ilk şeri çap olunmuşdu. İnstitutda oxuyarkən «Örnək» adlı məcmuədə «M.R.4, M» və «Mim Re» imzaları ilə şerlər çap etdirmişdir.

M.Rzaquluzadənin zəhmət həyatı həmişə maarif işi ilə əlaqədar olmuşdur. 1922-1923-cü illərdə Azərbaycan hərbi Komirsallığında curnalist, Əzizbəyov adına, Sabir adına kitabxanalarda və Bakının fəhlə rayonlarında kitabxanaçı, Pedaqoji İnstitutda kitabxana müdiri vəzifəsində işlədiyi müddətdə həmişə gənclərin tərbiyə və təlimi işində fəal iştirak etmişdir.

M.Rzaquluzadə yalnız təhsilinə görə deyil, həyat mövqeyinə, istedadına görə müəllim olmuş, harda olursa olsun, nə işlə məşğul olursa olsun daim məktəb və tərbiyə baxımından mədəniyyət işlərini qurmağa cəhd etmişdir. 1938-ci ildən fasiləsiz olaraq ömrünün sonuna kimi müxtəlif siniflər üçün ədəbiyyat dərsliklərinin müəlliflərindən biri olmuşdur. Onun tərtib etdiyi dərsliklər günün tələblərinə cavab vermiş, müasir elmi-Pedaqoji konsepsiyaya əsaslanmış, şagirdlərə vətənpərvərlik, sədaqət, doğruluq hisslərini aşılandırmaq işində böyük rol oynamışdır. M.Rzaquluzadənin iştirakı ilə tərtib olunmuş dərslikləri pedaqoqlarımız yüksək qiymətləndirmişlər: «Müəlliflər klassik, dərslik yaradılması üsulunun ən mütərəqqi cəhətlərindən istifadə edərək hazırki tələblərə cavab verən müasir ruhlu dərslik yaratmağa çalışmışlar» /Ağayev Əcdər, M.Rzaquluzadə və Ş.Mikayılovun 4-cü sinif üçün Ədəbiyyat dərsliyi» haqqında, «Azərbaycan müəllimi», 1971, 11 iyun /.

M.Rzaquluzadə istər tənqidi məqalələrində, istərsə də bədii yaradıcılığında tərbiyyəviliyi ədəbiyyatın başlıca keyfiyyət və vəzifəsi bilirdi. Onun uşaqlar üçün yazdığı əsərlər ümumiyyətlə insanı nəcib, sağlam ruhda tərbiyələndirmiş, Rzaquluzadə şəri həm məzmun, həm də forma cəhətdən bu nəcib vəzifəni yerinə yetirməyə yönəlmişdir. Onun yaradıcılığında Vətən sevgisi, sülh, azadlıq və qəhrəmanlıq mövzuları geniş yer tutur. O, uşaq psixologiyasını gözəl bildiyi üçün uşaqların dünyagörüşünə və təfəkkürünə uyğun olan tərbiyəvi cəhətdən əhəmiyyətli epizodlar seçməyi bacarmışdır. Rzaquluzadənin şerləri uşaq qəlbinə birbaşa sirayət edə bilən, beyinə maniasız yol tapan, son dərəcə sadə, lakin məna baxımından son dərəcə tutumlu və inandırıcı dildə yazılmışdır. Mübaliğəsiz demək olar ki, A.Səhhət, A.Şaiq və digər yazıçılarımız ilə yanaşı M.Rzaquluzadə uşaq ədəbiyyatımızın dil normalarını müəyyən edən yazıçılardandır. Yeri gəlmişkən, A.Səhhət və M.Rzaquluzadənin eyni zamanda həm

uşaq yazıçısı, həm də tərcüməçi olması, fikrimizcə, heç də təsadüfi xarakter daşımır. Məsələ burasındadır ki, həm tərcümə, həm də uşaq ədəbiyyatı «qanuniləşmiş», dərin kök salmış ştamlardan, stereotiplərdən uzaqlaşmağa, yəni daha təbii, daha sadə ifadə vasitələri axtarıb tapmağı tələb edir. Onu da qeyd edək ki, ədəbi dilimizin təşəkkülündə bugünkü sadəliyində tərcümə ədəbiyyatının olunu biz bu günə qədər nə öyrənmişik, nə də qiymətləndirə bilmişik.

M.Rzaquluzadənin 1950-ci ildə rus dilinə tərcümə olunmuş bir neçə hekayəsi ədəbi tənqidin nəzərini cəlb etmiş və mərkəzi mətbuatda o, mahir bir hekayə ustası kimi qiymətləndirilmişdir.

Yazıçılığa tənqidi məqalələri ilə başlamış ədib ilk elmi məqaləsini uşaq ədəbiyyatı məsələlərinə həsr etmişdir. «Yeni məktəb» curnalında /1926, №3, s.6-15/ «Uşaq ədəbiyyatı məsələsi» adlı məqaləsində tərbiyə etməyin üsullarını, Pedaqoji qanunları bilməyi tələb edir. M.Rzaquluzadə özü uşaq ədəbiyyatına, məqalə, şer, hekayə yazdıqdan və xüsusilə tərcümə ilə məşğul olduqdan sonra gəlmişdir.

Tərcüməçidən tələb olunan şərtlərdən biri də orijinalın fikrini aydın bir dildə oxucuya çatdırmaqdır, dəqiqlik və fikir aydınlığıdır. Öz tərcüməçilik fəaliyyətində bu cəhətə xüsusi diqqət yetirməyi bacaran M.Rzaquluzadə uşaqlar üçün yazarkən tərcüməçiliyin yazıçı psixologiyasına təsirinin nəticəsi olaraq aydın və anlamlı uşaq əsərləri yarada bilmişdir. Bunu onun hekayələrindəki təbiət təsvirlərində daha aşkar görmək olar. Onun hekayələrində canlı təbiətin təsviri, yığcamlıq özünü aydın göstərir.

M.Rzaquluzadə ömrünün axırına kimi respublika və mərkəzi mətbuat orqanlarında nəşr edilmiş ayrı-ayrı kitab və toplulara müqəddimə və izahatlar yazmış, uşaq ədəbiyyatı, poeziya və bədii tərcümə, teatr və sair mövzularda yüzdən artıq məqalə və publisist yazıların müəllifi olmuşdur. Bu məqalələrdə müəllif Azərbaycan ədəbiyyatı, poeziya tərcümə nəzəriyyəsi və sənətinin bir bilicisi kimi

özünü tanıtmışdır. («Sovet Azərbaycanın şeri», Azərbaycan ədəbiyyatı dekadası, Bakı 1940, s.12-17; «1917-1920-ci illərdə ədəbiyyat», Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, cild I, Bakı 1967, s.7-37; «Azerbaydcanskaə literatura» İstoriə sovetskoy mnoqonaüionalğnoy literaturı. t.I, Moskva, 1970, s.188-220).

Bir yazıçı kimi M.Rzaquluzadənin yaradıcılığında bədii tərcümə başlıca sahə olmuşdur. O, tərcüməçiliyi həm ideya-məzmun, həm də bədiilik baxımından çox ciddi, məsuliyyətli və şərəfli yaradıcılıq işi hesab edirdi.

M.Rzaquluzadə ədəbi yaradıcılığının ilk illərindən tərcümə məsələləri ilə maraqlanmış və dövrü mətbuatda tərcümə yaradıcılığı haqqında dəyərli məqalələri ilə çıxış etmişdir. Hələ 1928-ci ildə bədii yaradıcılığa başladığı ilk vaxtlarda keyfiyyətsiz tərcümələrin qarşısını almaq, tərcümə işinə müəyyən istiqamət vermək məqsədilə «Qızıl Gəncə» məcmuəsində nəşr etdirdiyi «Bədii ədəbiyyatda tərcümə» adlı məqaləsində («Qızıl Gəncə», 1928, №3-4, s.131-135) bədii tərcümənin ümumi məsələlərinə toxunur, öz dövrü üçün yeni və konkret fikirlər söyləyir, tərcümə prosesində sözlərin kontekst daxilində mənasına fikir verməyi və çox mənalı sözlərin mətnə daşdığı mənaya diqqət yetirməyi və sözləri mətnin ümumi məzmunu ilə əlaqədar tərcümə etməyi tələb edir. Tərcümə zamanı bir qism sözlərin elmi ictimai ədəbiyyatda olan mənası ilə bədii ədəbiyyatda daşdığı mənə fərqlərini konkret misallarla göstərir və düzgün tərcümə yollarını öyrədirdi. M.Rzaquluzadə poeziya tərcüməsi haqqında da dəyərli fikirlər söyləmişdir.

M.Rzaquluzadənin tərcümələri arasında H.Heynenin seçilmiş şeirləri və poemaları kitabı xüsusi yer tutur. /H.Heyne, Seçilmiş əsərləri, Bakı 1958/. Bildiyimiz kimi, Heyne ilə Azərbaycan oxucuları hələ inqilabdan əvvəl tanış olmuşlar. 1906-cı ildə Ə.Hüseynzadə

Heynenin «Kayutada gecələr» adlı bir şerini tərcümə etmişdi («Fyuzat», 1906, №3, s.39).

M.Rzaquluzadə isə sonralar Heyne yaradıcılığına xas bütün xüsusiyyətləri əks etdirən şer və poemaları tərcümə edərək bu dahi şair haqqında tam və düzgün təsəvvür yarada biləcək əsərləri geniş oxucu kütləsinə təqdim etmişdir.

M.Rzaquluzadə özünə qarşı tələbkar bir tərcüməçi idi. Onun tərcümələri haqqında nəşr edilmiş tənqidi məqalələrdə göstərilən nöqsanları nəzərə alıb sonrakı tərcümələrində yenidən işləməyi bacarırdı. 1939-cu ildə «Revolyusiya və kultura» curnalında /№7/ Heynedən etdiyi tərcümələr haqqında olan qeydlərdə mütərcimin bəzi şerlərdə səhvlərə yol verdiyi, başqa tərcüməçilərin səhvlərini təkrar etdiyi qeyd olunurdu/ Ə.Ağayev, Heyne Azərbaycan dilində, Ədəbiyyat qəzeti, 1939, 1 noyabr/. M.Rzaquluzadə bu tənqidi məqalədə olan qeydləri sonrakı tərcümələrində nəzərə almış və Heynenin adına layiq bir kitab meydana gətirə bilmişdir. Bu tərcümələrdə Heyne şerinə məxsus səmimiyyət, ironiya, mübariz ruh tərcümənin hər bir misrasında duyulur. Kitabın hər bir səhifəsində Heynenin üslubu, yazı tərzini aydın hiss edilir.

M.Rzaquluzadə həmişə tərcümədə orijinalı «milliləşdirməyin» əleyhinə olmuşdur. İyirmi ildən çox Heynenin şerlərini tərcüməsi ilə məşğul olmuş mütərcim, böyük alman şairinin yaradıcılığının xüsusiyyətlərini saxlamaq, onun şerinin formasını olduğu kimi qorumaq prinsipini əsas götürür. O yazırdı: «Tərcümədə ikinci yol müəllifin mühitinə getmək, onun tənəffüs etdiyi hava ilə nəfəs almaq, onun düşdüyü kimi düşünməyə, duyduğu kimi duymağa çalışmaq, onun fikrini, zövqünü əks etdirmək yoludur...»

Heynenin əsərləri üzərində işlərkən bundan əlavə və daha sonralar Puşkinin «Baxçasaray çeşməsi», «Tunc atlı» və sair əsərlərin

tərcüməsində də mütərcim məhz bu prinsipləri əsas tutmuşdur /H.Heyne. seçilmiş əsərləri, B., 1958, s.19/.

Həqiqətən bu tərcümələrdə öz tərcüməçilik prinsiplərinə sadıq olaraq M.Rzaquluzadə Heynenin üslub xüsusiyyətlərini mühafizə edə bilmişdir. O, Heyne şerinin ahəngdarlığını saxlaya bilmiş, orijinalı milli şer xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırmamış, Heynenin vəznə və qafiyəsiz şerlərini Azərbaycan şerinə yaxın bir tərzdə tərcümə etmişdir. Buna misal olaraq «Dənizə salam», «Fırtına», «Atta trol», «Əlmənsur» və sair əsərləri göstərmək olar.

Fırtına

Fırtına coşur-daşır,
Guruldaşır dalğalar...
Dalğalar hiddətlənir, köpürərək qəzəblə,
İnadla bir-birinin üstündən qalxır –aşır,
Axışır yığın-yığın ağappaq canlı dağlar...
Bir gəmicik tələsik.
Çətinliklə dırmaşır onların üzərinə,
Birdən qonub yerindən yuvarlanır aşağı,
Suların qara nəhəng ağzına düşür yenə...
Ey dəniz!
Ey köpükdən yaranmış gözəlliklər anası,
Eşqin ulu nənəsi, mənə Aman ver, Aman!
Bir bax, meyit qoxusu duyaraq dövrə vurur.
Bir ağ xəyalat kimi başım üstə qağayı!...

STRUM

Es wutet Sturm,
Und er peitscht die Wellen,

Und die Well'n, wutchaumend und baumend,
Turmen sich auf, und es wogen lebendig
Die weiben Wasserberge,
Und das Schifflin eklimmt sie,
Hastig muhsam,
Und plötzlich stürzt es hinab
In schwarze, weitgahnende Flutabgrunde-
O Meer!

Mutter der Scfonheit, der Schönheit, der Schaumentstiegenen!
Grobmutter der Liebe! Schone meiner!
Schon flutter, liechenwitternd,
Die weibe, gespenstische Mowe,
Und wetzt an dem Mastbaum den Schnabel,
Und lechzt, voll Frabegier, nach dem Herzen,
Das vom Ruhm deiner Tochter ertont,
Und das dein Enkel, der kleine Schalk,
Zum Spielzeug erwahlt.

Vergebens mein Bitten und Flehn!
Mein Schlachtlarm der Winde.
Es braust und pfeift und prasselt und heult.
Wie ein Tollhaus von Tönen!
Und Zwischendurch ho rich vernehmbar
Lockende Harfenlaute,
Schnsuchtwilden Gesang,
Seelenschmelzed und seelenzerreibend
Und ich erkenne die Stimme.
fern an schottischer Felsenkuste,
Wo das graus ScholBlein hinqausragt
Uner die drandende See,

Dort, am hochgewolbten Fenster ,
Steht eine schone, kranke Frau,
Zartdurchsichtig und marmorblaß ,
Und sie spielt die harfe und singt,
Und der Wind durchwuhlit ihre langen Locken,
Und tragt ihr dunkles Lied
Über das weite, sturmende Meer.

İtiləyir dorlara sürtərək dimdiyini,
Açgözlüklə yeməyə bir ürək gözləyir, bax!
Bir ürək ki, nəğmələr deyir onun qıhına,
Bir ürək ki, hiyləgər nəvən eləmiş onu
Özünə bir oyuncaq!...

Əbəsdir bu yalvarış!
Batacaq nidalarım fırtınanın səsində,
Küləyin nərəsində...
Hər şey qaynayır, coşur, ulayır, nərildəyir
Dəlixanaya bənzər bu səslər aləmində,
Ancaq bütün bu qorxunc gurultular içindən
Aydın eşidirəm nə
Arfanın cazibəli şirin təranəsini,
Həzin, coşğun bir qəlbin
Ürəyi parçalayan o zərif nəğməsini,
Tanıyıram səsini...

Orada uzaqlarda Şotland qayalarında,
Dalğalanan dənizin üzərində ucada
Xırda boz bir qəsər var,

Orda bir pəncərənin
Önündə durmuş dərddli, gözəl, xəstə, bir qadın
Arfa çalır, oxuyur;
Külək dalğalandırır kur saçını, səsini,
Yayır qabarmış, geniş dənizin üzərinə
Kədərli nəğməsini.

H. Heynenin ən gözəl əsərlərindən biri olan bu şeri dilimizdə səsləndirən M. Rzaquluzadənin tərcümə yaradıcılığını bir neçə cəhətdən səciyyələndirir. Tərcüməçi yalnız şerin ideya məzmununu, hissələrin dərinliyini və rəngarəngliyini verməklə kifayətlənməmiş, Azərbaycan dilində, bu mənaya uyğun poetik forma tapmağa nail olmuşdur. Şerin birinci hissəsi real fırtınanın real dənizi təlatümə gətirməsidir. Fırtınanın dəhşəti, qəzəbi təkcə sözlərlə, hətta ritmlə deyil, eyni zamanda tərcüməçinin böyük məharətlə işlətdiyi alliterasiya vasitəsi ilə əks edilmişdir. Fırtınanın təsvirinə həsr olunmuş bənddə aparıcı səs, müəyyənədicə motiv «ş» samitidir ki, bu da aşır, daşır suların şırıltısını xatırladır, fırtına coşur daşır, quruldaşır, dalğalanır və s.

Bu şerdə alliterasiyanın işlədilməsi bir də ona görə böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, bu poetik vasitə bir növ Heynenin sərbəst şerində qafiyəni əvəz edir.

M. Rzaquluzadə Avropa şerinə məxsus xüsusiyyətləri tərcümədə saxlamaqla ədəbiyyatımıza yenilik gətirməyə cəhd göstərmişdir. Avropa poeziyası üçün təbii olan misralarda cümlənin sərhəddinin misranın ortasında qurtarması halı Azərbaycan şerinə yad idi. Mütərcim bunu tərcümədə bacarıqla saxlamaqla, qafiyəsiz və vəznəsiz şerləri dilimizə uyğun bir tərzdə tərcümə etməklə şerimizin poetik imkanlarını genişləndirdi. Bir növ «Dədə Qorqud» dastanında bol-bol işlənən sərbəst şer ənənələrinin heç də bizim poetikaya yad

olmadığını sübut etdi. Bu, tərcümənin bu və ya digər ədəbiyyatı yalnız məzmunla deyil, bədii forma ilə də zənginləşdirməsinə sübutdur. Heyne əsərlərinin tərcüməsində bəzən orijinaldan uzaqlaşma, orijinalın məzmununu saxlanılmasında sərbəstlik halları olsa da, ümumiyyətlə mütərcim Azərbaycan xalqı üçün böyük alman şairinin əsərlərinin gözəl tərcüməsini yaratmış, onu xalqımıza doğmalaşdırmışdır.

M. Rzaquluzadənin böyük xidmətlərindən biri də dünya ədəbiyyatının ümumbəşəri şöhrət qazanmış ən qədim şah əsərlərindən biri olan Homerin «İliada» əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsidir. 1978-ci ildə nəşr edilmiş bu tərcümənin meydana gəlməsində mütərcimin böyük xidməti olmuşdur. Onun əvvəlki tərcümələrindən fərqli olaraq burada istər nəzəri cəhətdən orijinala münasibət, istərsə orijinaldan deyil, ikinci dil vasitəsilə edilən tərcüməyə münasibəti Rzaquluzadənin tərcümə yaradıcılığında yeni bir mərhələ idi. Əgər 30-cu illərdə ədəbi tənqid M. Rzaquluzadənin Heynedən etdiyi tərcümələrdə məna və üslub səhvlərinin səbəbini rus dilində olan tərcümələrdən ancaq birinə əsaslanaraq etdiyində və buna görə də rus tərcüməçisinin səhvlərini təkrar etdiyində görürdüsə /Bax: Ə.Ağayev, Heyne Azərbaycan dilində, Ədəbiyyat qazeti, 1 noyabr, 1939/, indi mütərcimin ikinci dil vasitəsilə tərcümə etdiyi əsərlərin bir neçə tərcümələrdən istifadə elədiyini görürük.

M.Rzaquluzadə hələ 1926-27-ci illərdə «İlliada» əsəri ilə maraqlanmış və bu əsərin müxtəlif variantlarının hissə-hissə nəsrə tərcümə etmişdi. Sonra bu əsərin bəzi parçaları 1948-ci ildə «V.Belinski» kitabında, 1950-ci ildə «Antik ədəbiyyat» müntəxabatında və dövrü mətbuatda nəşr edilmişdir. Bildiyimiz kimi, dünya ədəbiyyatı tarixində ikinci dildən tərcümə daim mövcuddur. Tərcümə tarixində çox zaman ikinci dildən edilən tərcümələrin orijinaldan edilən tərcümələrdən daha üstün olduğu halları da var.

Təbii ki, burada tərcümənin orijinala daha yaxın olmasının, onu oxuyan xalqın bədii zövqünə, ruhuna və mədəni səviyyəsinə uyğun ola bilməsinin səbəbi mütərcimin orijinalın məzmunu, müəllifin üslubunu, ifadə tərzini duya bilməsindən və onu /ikinci dil vasitəsilə tərcümə olsa belə/ tərcümə dilinə çevirə bilmək qabiliyyətindən asılıdır.

M. Rzaquluzadə Avropa ədiblərinin əsərlərini rus dili vasitəsilə tərcümə edərkən hər bir əsərin rus dilində olan müxtəlif variantlarından, bu əsər haqqında tənqidi mülahizələrdən, izahlardan müqayisə yolu ilə istifadə edə bilmiş və buna görə də hər bir əsərin zəngin dilini, bədii obrazlarını dilimizdə saxlaya bilmişdir: «İliada», «İlahi komediya», «Şahnamə» kimi mürəkkəb məzmunlu və bədii xüsusiyyətlərə malik olan əsərləri tərcümə edərkən tarixilik, mifoloji xüsusiyyətlər, zaman və məkanla əlaqədar spesifik anlayışların dəqiqliyini mütləq tərcümədə nəzərə almaq lazımdır /Bax: Homer «İliada», müqəddəmə, Bakı, 1978, s.15/.

M.Rzaquluzadə Avropa ədəbiyyatından tərcümələri ilə ədəbiyyatımıza yeni ifadələr, yeni vəzn və şəkillər daxil ola bilməsi üçün tərcümə etdiyi əsərlərdə orijinalın müxtəlif ölçü xüsusiyyətlərini saxlamış, bununla da milli ədəbiyyatımızın inkişaf etməsinə, zənginləşməsinə xidmət etmişdir. Bunu biz, Heynedən, Homerdən, Volter Skottdan olan tərcümələrdə daha aşkar görürük.

M.Rzaquluzadə öz əvvəlki tərcümələrinə tənqidi yanaşdığı kimi, onların müasir dilimizin ədəbi normalarının tələblərinə uyğun olaraq yeniləşdirdiyi kimi tərcümə nəzəriyyəsi və praktikasını haqqında yazdığı məqalələrinə də tənqidi yanaşmağı bacarırdı. 1927-ci ildə «Qızıl Gəncə» məcmuəsində çıxan məqaləsində irəli sürdüyü fikirlərə sonradan tənqidi yanaşmış, tərcüməyə yeni tələblər baxımından öz münasibətini bildirmişdir. Əgər o zaman «tərcüməçi nəsrə müəllifə qul, şerdə isə rəqibdir» fikrini müdafiə edirdisə, sonralar həqiqi

yaradıcı tərcüməçi nəsrə də, şərə də müəllifin sədaqətli bir əməkdaşı, yaradıcı yoldaş, ən yaxşı halda ləyaqətli bir şərikidir /M.Rzaquluzadə. Şərə tərcümə, Azərbaycan curnalı, 1967, №7, s.141-145/ söyləyir. Şer tərcüməsi haqqında yazdığı bu məqalədə M.Rzaquluzadə belə hesab edir ki, şer tərcüməsində daha obrazlı dili saxlamaq əsas şərtədir. Klassik şer tərcüməsində formal xüsusiyyətləri vəzn, qafiyə, rədif, bənd və sair saxlamaqla bərabər, tərcümədə bədiiliyə də xüsusi fikir vermək lazımdır. O, şərə müəllifin üslubunun saxlanılmasına xüsusi fikir verməyi tələb edirdi:

«Şer tərcüməsində üsul məsələsi də ən prinsipial məsələlərdən biri, bəlkə birincisidir, eyni tərcümənin əslinə uyğunluq dərəcəsi sərbəstliyi həddi-hüdudu, formal xüsusiyyətlərə riayət, milli koloriti, müəllifin fərdi xüsusiyyətlərini qorumaq və sair nöqtəyi nəzərdən yanaşmasından, hansı üsul prinsiplərinə əməl etməsindən asılıdır» /Yenə orada s.142/.

M.Rzaquluzadə bir tərcüməçi kimi orijinalın təkə zahiri əlamətlərini qorumaqla kifayətlənməmişdir. O, tərcüməçilikdə ən çətin və böyük bacarıq tələb edən realiyaların tərcüməsində özünü mahir bir sənətkar tərcüməçi kimi tanıtmış, orijinalın dilinin daşıyıcıları olan xalqa məxsus milli məhfumların, anlayışların adekvat tərzə dilimizə tərcümə edə bilmişdir. Bunu xüsusilə onun Avropa və eləcə də rus ədəbiyyatından olan tərcümələrində görmək olar.

Hal-hazırda respublikamızda bədii tərcümə işində yeni mərhələ başlanır. Bu yeni mərhələ həm məzmunu, həm də vüsəti etibarilə əvvəlki dövrlərdən fərqlənir. İndi biz təkə Yaxın Şərq və Avropa mədəniyyətləri ilə təmasda olmaqla kifayətlənməyir, bu günə kimi dumanlı təsəvvürümüz olan yeni-yeni milli ədəbiyyatları, hətta regional mədəniyyətləri kəşf edirik. İndi tərcüməçilərimizi yalnız ikinci dil vasitəsi ilə tərcümə etmək qane etmir. Onlar bilavasitə ingilis, fransız, ispan, alman dillərindən doğma dilimizə tərcümələr

edirlər. Tərcümə işinin geniş vüsət aldığı bir dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında peşəkar tərcümənin təməlini qoyanlardan biri olan M.Rzaquluzadənin həm tərcümə yaradıcılığı, həm də tərcümə haqqında fikirləri tərcümə tariximizdə böyük yer tutur.

Dünya ədəbiyyatı korifeylərinin əsərlərini dilimizə tərcümə işində özünü istedadlı və mahir bir tərcüməçi kimi tanıtmış M.Rzaquluzadənin tərcümə sənətkarlığını- orijinalın üslubunun saxlanmasını, realiyaların tərcüməsində dilimizin zəngin xəzinəsindən məharətlə istifadə edə bilməsini, milli koloriti və hər bir dövrün ədəbiyyatının özünəməxsus ifadə tərzini tərcümədə qoruya bilməsini- onun başqa tərcümələrindən çoxlu misallarla sübut etmək mümkündür. Lakin bu kiçik məqalədə M.Rzaquluzadənin tərcüməçiliyinin bütün cəhətlərini əhatə etmək imkanı olmadığı üçün biz onun tərcüməçiliyinin əsas cəhətləri üzərində durduq və Azərbaycan tərcümə tarixində onun böyük xidmətini xüsusilə qeyd etməyi lazım bilirik.